

שירת ההוויה

אס"ף בנדל

"כה אמר (הגר"א): כל החכמות נצרכים לתורתנו הקדושה וכלולים בה. וידעם כולם לתכליתם... וחכמת מוסיקא ושיבחה הרבה. הוא היה אומר אז כי רוב טעמי תורה וסודות שירי הלויים וסודות תקוני הזוהר, אי אפשר לידע בלעדה, ועל ידה יכולים בני אדם למות בכלות נפשם מנעימותיה ויכולים להחיות המתים בסודותיהם הגנוזים בתורה. הוא אמר: כמה ניגונים וכמה מידות הביא משה רבנו מהר סיני".
(הקדמה ל"פאת השולחן")

הנגינה, מביעה היא תכנים רוחניים מבלי להגשימם או לצמצמם באותיות ובמילים. נובע הצליל מעומק פנימיות האדם, בטרם עובר הוא בכלי הדיבור המחתיכים בו עד לכדי אות¹. מראשית ינקותו מבין האדם את משמעות הצלילים עוד בטרם הבינו משמעות המילים, ובכך מתקשר התינוק עם האם בנגינות שחוק ובכי, בקולות נועם ובפעיה², התקשרות פיזית, רגשית, שכלית ונשמית. וגם בבגרותו, במקום בו המילים צרות מלהכיל את המשמעות, אזי באים הצלילים, וגדולה הבעתן של צהלת אושר וזעקת כאב יותר מכל אשר יכול היה להיאמר³. ברורה היא המילה ומבררת אך גדורה היא ומגדרת⁴. בכוחה של הנגינה לבטא את המשמעות, הרעיון, האידיאל כמות שהוא, כמעט מבלי למעט מאורו הנשגב. המוסיקה היא תוכן רוחני.

וגם בדיבורו של אדם, לאחר שיכנוס מחשבותיו אל התיבה, עדיין ישאר ויאיר הניגון, "צהר תעשה לתְּבִיחָה"⁵, הטעמים, ההטעמה של המלים, הנימה בה נאמרים הדברים מבטאת צד יותר כללי ונסתר ממה שמבטאות המילים עצמן⁶, שרש המחשבה שמאחורי המלים⁷, פורטת הנימה על נימי הנפש גם מבלי שיובנו המלים. זוהי הארת הנקודה הכללית שבמוסיקה שהיא ממעל למלים ומובנת שפתה לכל נברא.

היצירה המוסיקלית בשיא הדרה, משפיעה היא על האדם שפע של חיים המעוררו בכל רבדיו – גופני, רגשי ושכלי, וממעל לכל בצידו האמוני אצילי⁸, ומביאתו לידי דביקות בעצמיותו ובהוויה ברוך הוא.

מורכבת המציאות מרבבות עולמות, וכל עולם פנימי מחברו, מופשט וכולל יותר, וכולם מכוונים אחד כנגד רעהו, וכל מה שיש בעולם הפנימי קיים גם בעולם החיצוני בצורה של הופעה, פחות מופשטת ויותר מולבשת⁹. וההוויה ברוך הוא הווה את כולם, ומחייה את כולם בכך שמשפיע בהם שפע רוחני, אידיאלים קדושים ועליונים – קול ה'¹⁰ הממלא את הכל¹¹. וההוויה עונה בשירה עילאה וברננה אדירה¹² בכל העולמות, משירת המלאכים¹³ ועד שירת העשבים¹⁴. שירה

¹ שפת אמת, ר"ה תרנ"ב, ד"ה אשרי: "כי הדיבור בא גם מתוך כלי הושט בחינת הגוף. וקול מקנה הוא רק פנימיות הרוח ונפש. ואין בו תערובות". שיחות הרצ"ה לר"ה, סידרה ב', 6. קול ואמירה: "קול הינו יותר עליון מאמירה ודיבור אלא שמתגלה הוא באמירה ודיבור... הקול הוא היסוד, הדבר שיש לשמוע ולקלוט והוא מתפרט במציאות החיים ע"י הופעת האמירה. הקול הוא נשמת האמירה..." ועיין עוד עול"ר ב' עמ' נ"ד.

² שמות א', ט"ו. רש"י שם "פועה זו מרים... שפועה ומדברת והוגה לולד".

³ שפת אמת, ר"ה תרמ"ז, ד"ה איתא: "ואפשר זה עצמו בחינת השופר כדאיתא בזהר הקדוש שיש צעקה בלב שאינו יכול לפרש בפה..."

⁴ קובץ א', ק"ג.

⁵ בראשית ו', ט"ז.

⁶ נפש החיים ב', ט"ז: "והטעמים של התיבות הם בחינת המחשבה וכונת הלב, שהוא בחינת הנשמה כידוע, כי הם תנועות והנהגת הנקודות והאותיות ונטייתם לאיזה צד, שהוא דבר התלוי במחשבה, בשכל". ועיין הערה 35.

⁷ ועיין בביאור לראש מילין.

⁸ עיין בהרחבה בספר "יודע נגן", ד"ר דניאל שליט, שרבידים אלו כנגד ד' עולמות – אבי"ע (חלק ראשון, פרק א', עמ' 15).

⁹ נפש החיים, שער א', פרק ה'.

¹⁰ תהלים כ"ט.

¹¹ קובץ א', תרנ"ז: "כשמרגיל האדם את עצמו לשמע קול ד' מכל דבר...", וקובץ ב' קע"ו. שפת אמת, ר"ה תרנ"ו: "ענין תקיעת שופר לאחוז בקול תורה שהוא פנימיות כל הבריאה".

¹² אגרות הרא"ה א', עמ' רל"א: "הרננה האדירה של ההווה, כמו שהפיתגוריים היו אומרים על דבר ההרמוניאה של המוסיקה הכללית, שודאי חזיון נצחי הוא בעמקי הרוחניות".

זו היא אותם תכנים רוחניים המושפעים מן הבורא ית'15. כל קולות הטבע, הנשמעים יותר והנשמעים פחות, הינם מבטאים את שקיקת החיים הזורמת בכל. ונפש האדם מקשבת שירה אחדותית זו ומתחיה גם היא בה, ואף על פי שאינה מסוגלת לתרגמה ולהקציבה במילים16.

מנגינה, צלילים המסודרים בתבנית על ציר זמן, צליל אחר צליל צועד בטור המלודי, צליל ליד צליל בשורה ההרמונית. הזמן מאפשר ליצור המוגבל לפגוש מציאות גדולה שאותה לא יוכל לקלוט בבת אחת, פוגש הוא כל צד בנפרד, צד אחר צד, צעד אחר צעד, והשערה של תמונה כללית מתגבשת בו אט אט בצירוף הצדדים. המוסיקה הכללית הינה עמוד רוח בעל היקף, גובה ועומק אינסופיים, קול ה' הכולל בתוכו את כל הקולות17. המוסיקה הנשמעת מופיעה לנו קולות מסוימים, נקודות מן המוסיקה הכללית, בצורה שתצייר לנו חלק ממנה, גילוי רוח פרטי18. הניגון אשר ילקט ויציג לנו את הצלילים בצורה שתיצור בנו תמונה גסה וחשוכה הינו ניגון של רוע, וניגון שירשים בנו את היפה והנאצל, שיחדש בנו את עונג ושמחת החיים הוא ניגון של טוב. ככל שתגדל היצירה המוסיקלית באיכות כך תצייר בנו חלק יותר רחב ויותר עמוק מאותו עמוד רוח, והיצירה שתצליח לגלות לנו את צורתו הכללית של הקול האינסופי, היא גילוי רוח כללי.

המוסיקה הנשמעת הינה הופעת המוסיקה הכללית, היא הד קול ה', ומורה על כך תכונתה המיוחדת; ידוע הדבר, בקרב חכמי הנגינה, כי כאשר ימצאו שני מיתרים המכוונים במדויק האחד כנגד משנהו, בהניע האחד ינוע גם חברו, ובפרוט המנגן על האחד יצלצל גם השני19. וכל העולמות הינם נימין המכוונים האחד כנגד רעהו בנבל העשור20, נבל של עשרה נימין21, הוא העולם הנברא בעשרה מאמרות22. וחוטים אלו, חוטים של חסד, שדרכם משפיע ה' ית' חיים על עולמו, וכשינוע האחד ינוע חברו ותעלה הרמונית החיים. ונפש האדם כינור היא, המכוון כנגד נימי ההווה, ובנגינתם תהמה נפשו23, ועליו להקשיב לקול ה' הבוקע מתוכו.

אך החידוש היותר גדול הוא שבמעשיו, הטובים והרעים, מנגן הוא בכינורו, ונגינתו מרעידה את כל הנימין שבנבל העשור, ומתנגנת ופועלת בכל העולמות, ויכולה לרוממם בהרמוניה ולהשפילם ביללות24. התורה הקרויה שירה25 הינה סוד הניגון, ולכל מצווה תכונה מוסיקלית מיוחדת26. כלי הנגינה, חומר טבעי הוא, נגינה מורכבת היא ממעשה ומשמעות ובכך עולה גם ערך הכלי. כן המצווה, פעולה הנעשית על ידי הגוף ומעשה המצווה מלא הוא במשמעות ובכך

13 ברכות ג', רש"י ד"ה אי קסבר: "במשמרות עבודת המלאכים ושיר שלהם".

14 ליקוטי מוהר"ן תנינא ס"ג: "כי כל עשב ועשב יש לו שירה שאומר".

15 ביאור המב"ט לפרק שירה: "שיש לכל מין ומין שר ומזל שמשפיע בגידולם וצמיחתם והתמדתם כפי הכח שמשפיע בהם האל ית', ועליהם נראה שאומרת שירה לאל יתברך מתיחסת להשפעתם...".

16 קובץ ח' ט"ו: "ואין בידנו לא לפרט, וקל וחומר לסכם, ולא להקציב, את הענינים שההמולה העליונה עסוקה בהם, בכל זאת הננו מקשיבים הקשבה כללית...". וריש מילין "הברקה" הערה ב'. שיחת מלאכי השרת ב', י"ב: "לשמוע בקול דברו... ורוצה לומר שמרגיש קול דברו... שהוא ההרגשה בלב אמיתות השי"ת".

17 שמות רבה (וילנא) פרשה כ"ח אות ו': "אמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן, מהו 'קול ה' בכח', אפשר לומר כן, והלוא מלאך אחד אין כל בריה יכולה לעמוד בקולו, שנאמר 'וגויתו כתרשיש וקול דבריו כקול המון', והקדוש ברוך הוא שכתוב בו 'הלוא את השמים ואת הארץ אני מלא' צריך לדבר בכח? אלא קול ה' בכח - בכח כל הקולות". ולכן בשופר כל הקולות כשרים (טושו"ע אר"ח סי' תקפ"ו).

18 עיין בהרחבה בזרעונים "למלחמת הדעות והאמונות".

19 עיין בהרחבה בספר עקידת יצחק, שער י"ב, "בדבר ניגון העולם".

20 תהלים צ"ב, ד'.

21 מלבי"ם שם: "שנגוני המוסיקא ערך תנועותיה יתדמו עם ערך העולם הכללי וניגון המוסיקא הכללית... ניגון הדומה לעשור כערך הגלגלים שהם כנור של עשר נימין".

22 אבות, פרק ה', משנה א'.

23 קובץ ח' ט"ו: "הגלים העליונים פועלים על נשמתנו בלא הרף. תנועות הרוח הפנימיות שלנו, הרי הן תוצאות מאותן ההמיות שהכינור הנשמתי שלנו הומה, מתוך הקשבותיו שהוא מקשיב את הד קול האצילות העליונה".

24 קובץ ג', ל' (אוה"ק ג', רכ"ט): "כל חושיו של צדיק אמיתי נתונים להקישור האלהי של העולמות כולן. תאוותיו, חפציו, נטיותיו, הרהוריו, פעולותיו, שיחותיו, מנהגיו... הנם אקורדים של המוסיקה הקדושה, שהחיים של האלהות, בהיותם מפכים בעולמות כולם, נותנים על ידם את קולם, קול עז".

25 דברים ל"א, י"ט: "ועתה כתבו לכם את השירה הזאת". סנהדרין כ"א: "אמר רבה, אף על פי שהניחו לו אבותיו לאדם ספר תורה מצוה לכתוב משלו, שנאמר: ועתה כתבו לכם...". ובאדר היקר, עמ' מ"ח: "התורה וכל מצותיה... שירה אלהית גדולה ואדירה, שיר ייחודי".

26 אדר היקר, עמ' מ"ח: "כל מצוה וכל הלכה יש לה תכונה מוסיקלית מיוחדת, שכנסת ישראל היא מקשיבה אותה ומתענגת עליה".

מתקדש האדם ומשתייך אל הטוב המתברר בו²⁷. משה רבנו, שכבד פה היה וכבד לשון, מוגבל בכח דיבורו, מסוגל היה לנגינה זו הבאה לאחר השתיקה, במקום בו הדיבור אוזל, והוא שישיר לעתיד לבוא²⁸.

[יש להבחין בין המושג שירה לבין הצורה הספרותית הקרויה שיר. "והשירה היא ההשגה היותר חודרת, יותר פנימית במעמקי מהות המושג, בתוכנו הפנימי"²⁹, זוהי התבטאות באיכות שונה, מצד התוכן וממילא מצד הצורה. לא כל פזמון ושיר הוא שירה ולא כל שירה היא שיר. הקטנת שירת התורה לדרגת שיר וזמר – בזיון הוא לה³⁰. וכן במוסיקה, לא כל יצירה מוסיקלית קרויה שירה אבל המוסיקה האידיאלית הינה שירה נשגבה ורוממה].

היום הוא הזמן בו האדם יותר פועל. ובלילה, עת ינום ויאגור כח, אזי תגבר נגינת העולם ותעלה שירת המלאכים למשמרותם³¹, שירה הנפעלת מנגינת האדם ביום³², ותחזור ותפעל על כינור נפש האדם. זהו הזמן המסוגל לשמיעה הפנימית את קול ה', ללימוד החלק הרוחני שבתורה, "וכל הלומד תורה בלילה הקב"ה מושך עליו חוט של חסד ביום"³³. דוד המלך, נעים זמירות ישראל, שמתוך כינור נשמתו הכללית ידע לזמר את שירת המוסיקה הכללית, היה מכוון את נימי הכינור התלוי מעל מיטתו, כנגד נימי העולמות, ובחצות הליל, עם משב רוח צפונית, רוח חסד, מנגן היה מאליו³⁴.

תכונתו המיוחדת של הקומפוזיטור היא שיוכל להקשיב לשירת ההווה ולסדרה בסדר של ניגון, "ומשירת העשבים נעשה ניגון של רועה"³⁵. מברר הוא את תכני הרוח של החיים מתוך החומר³⁶ גם אם אין הדבר ניכר בשאר חלקיו – שכלו, מוסרו ומידותיו. אמנם, אין הקומפוזיטור מאומות העולם קולט את שירת המוסיקה הכללית, וכל גילוי גילוי רוח פרטי הוא, איש איש על פי עניינו, ומשמיעתו הפנימית מתמלא הוא בהשראה ופועלים בו כוחות היצירה כבאישה העוברה. וכאשר יגדל כוחו המוסיקלי תגדל הקשבתו את המוסיקה ביותר עולמות, וכן תגדל יצירתו ותתמלא בכוחות השפעת חיים, כוחות נפש, שכל רגש וגוף. בהשקפה זו תיפתר מחלוקת המוסיקולוגים, אלו הטוענים שמבטאת היצירה את עולמו הפרטי של המלחין, הסובייקטיבי, ואלו הטוענים שמבטאת היא את עצמה, דהיינו אידיאל מנושא מן החיים, אובייקטיבי, ושניהם אמת כי האובייקט נקלט ועובר הוא דרך הסובייקט³⁷. אמנם עולה ובוקעת המנגינה מתוך תוכו אך אין היא מתחילה ממנו, כאשר קושב הוא את עצמו, עצמיותו, באמת קושב הוא את יוצרו, צורו, מקום עצמיותו, מקור יצירתו, אשר מבלעדיו אין עצמות, אין עוד. תחושת האני היא אמונתנו, אמונתנו היא אומנותנו, היא אישורנו, היא אושרנו³⁸. ולכשיתענו המנגן, ויתבטל לעצמות, ייעשה ככלי הנגינה אשר דרכו תזרום ותופיע שפעת המוסיקה הכללית, "והיה כנגן המנגן"³⁹, המנגן הוא הנגן והוא הכלי⁴⁰, זהו אמן בחסד עליון, המאמין ומופיע את החסד העליון.

האמן, המנגן את היצירה בנאמנות לעולמו הפנימי, מטביע אף הוא את חותם נפשו ביצירה ובכוחו לרוממה ולהשפילה בכך שיבטא רק רבדים מסוימים מתוכה. האמן המבצע – יוצר הוא. ואם ידע להזדהות עם עניינו הרוחני המיוחד של המלחין אז תשתבח איכות הנגינה, שהיא גלוי הניגון הפנימי, פי כמה וכמה.

²⁷ ליקוטי מוה"ר תנינא ס"ג: "על ידי הנגון נצול מרוח הבהמיות, כי נתברר רוח האדם מרוח הבהמה על ידי הנגון".

²⁸ סנהדרין צ"א: "אז ישיר משה ובני ישראל... שר לא נאמר אלא ישיר, מכאן לתחיית המתים מן התורה".

²⁹ אורות האמונה, עמ' 66.

³⁰ "תנו רבנן, הקורא פסוק של שיר השירים ועושה אותו כמין זמר... מביא רעה לעולם, מפני שהתורה חוגרת שק ועומדת לפני הקב"ה ואומרת לפניו: רבונו של עולם, עשאוני בניך ככנור שמנגנין בו לצים" (סנהדרין ק"א); רש"י שם: "שקורא בנגינה אחרת שאינו נקוד בה ועושה אותה כמין שיר...".

³¹ ברכות ג', עין א"ה שם פיסקה ה'.

³² חולין צ"א: "אין מלאכי השרת אומרים שירה למעלה עד שיאמרו ישראל למטה".

³³ חגיגה י"ב: "ב...ומה טעם יומם יצוה ה' חסדו, משום ובלילה שירה עמ"ל. רש"י שם: "שירו ברקיע עם שיר שלי שקילסתי ביום". ובליקוטי מוה"ר תנינא ח', א': "כי חוט של חסד זה בחינת שנקלע ונשזר ונעשה חוט מהנימין".

³⁴ ברכות ג', סנהדרין ט"ז; רש"י שם: "והיא רוח נוחה ויפה לבריות". בבא בתרא כ"ה. "אמר רב, ד' רוחות מנשבות בכל יום ורוח צפונית עם כולן שאילמלא כן אין העולם מתקיים"; רש"י: "רוח צפונית... שהיא רכה ומתוקה וצלולה... וממתקן".

³⁵ ליקוטי מוה"ר תנינא ס"ג.

³⁶ ליקוטי מוה"ר נ"ד, ו': "נמצא, על ידי שמנגן ביד על הכלי-זמר, על ידי זה מברר הרוח טובה מן הרוח רעה".

³⁷ רמב"ן שמות י"ט, כ': "והכוונה כי למשה רבינו נתנה (התורה) בשבעה הקולות... אבל לישראל בקול אחד ישמעו... כי כל הקולות יראו אחד, והוא מה שנאמר אחת דבר אלהים שתיים זו שמענו...".

³⁸ במדרש שמו"ר, פרשה כ"ב אות ב על הפסוק "ויאמינו בה' ובמשה עבדו": "בזכות האמנה שרתה עליהם רוח"ק ואמרו שירה". ועיין במהר"ל, גבורות ה', פרק ז'.

³⁹ מלכים ב', ג' ט"ו.

⁴⁰ זהו הפירוש החסידי לפסוק, "א בשם הבעש"ט ו"א בשם המגיד ר' דוב בער ממזריץ".

ומידי המנגן זורם הניגון אל המאזין הפעיל, ואם יקשיב בקשב רב ויתרכז בכל מאודו ובכל רבדיו אזי יחדור הניגון וימלאהו בשפע של כוחות חיים רעננים, כוחות יצירה, התערורות גופניות, רגשית, שכלית, יעורר את מיתרי כינור נשמתו ויגיע לידי דביקות בבורא, מקור שפעת חיים זו. מסוגל הוא לזה, חוש ההקשבה, להפנמת השירה העליונה המובעת בניגון, זהו החוש המקשיב את שירת ההווה, והחסר חוש זה מנותק הוא משירת חיים זו, תלוש מן המציאות⁴¹.

אך מעבר לשירה זו, במקום אותו לא יוכלו הצלילים להשיג, שם היא הקדושה העליונה, קדושת הדומיה⁴². במקום בו נגמר הניגון שוכנת הדממה, ועומד הוא האדם אל מול האינסוף שאותו אין שום צליל יכול לבטא, ואפילו מחשבתו דוממת שם⁴³, וקושב הוא דממה זו, ופועלת היא עליו "וקול דממה דקה ישמע"⁴⁴. ומורה על כך תפילת העמידה⁴⁵, שבשאר התפילות "השמע לאזניך מה שאתה מוציא מפיו"⁴⁶, ובה "וקולה לא ישמע"⁴⁷.

דרך נוספת ישנה להתהוות הניגון – זמר עם, אשר לא אחד יצרו אלא אומה שלימה במשך דורות⁴⁸. ניגון הנובע מהקשבת האומה את גילוי הרוח המיוחד לה⁴⁹, כל אומה על פי רוחה, כל אומה וניגונה היא, כפי שהקומפוזיטור קולט את עניינו הרוחני ומבטאו, ויש כאלו שעניינם הרוחני שזור ברוח אומתם⁵⁰.

ובעם ישראל לא נמצא היום שירי עם כי אם ניגונים "גרים" מסגנוני אומות העולם, וקשים הם הגרים לישראל⁵¹. אך מרגע שנשחת מקור חיינו נחלשה שירת ההווה, פסקה היצירה העצמית הישראלית⁵², נתנתקה האומה מנשמתה, שכחה בגלות את ניגונה, "על ערבים בתוכה תלינו פְּלוֹרֹתֵינוּ"⁵³, ואין היא מקשבת את שירתה בצורה הניתנת לביטוי בסידור הניגון, "איך נשיר את שיר ה' על אדמת נכר"⁵⁴. חרשות זמנית נכפתה על האומה כדי שתזכך את הקשבתה הפנימית⁵⁵. ושירת כנסת ישראל היא שירת המוסיקה הכללית המחיה את ההווה, והמנגן הישראלי ניגונו בא לידי ביטוי במעשיו בפועל, שלא כמו אומות העולם "שבאו רק להסתכל באיזה ציור אידיאלי ולא בוגרו עד לכדי הגשמתו בפועל, וממילא נדע שגם ההסתכלות לקויה ורפויה היא"⁵⁶.

נגינת המנגן הישראלי יונקת משירת כנסת ישראל, שירה שהיא גילוי רוח כללי⁵⁷, הכוללת בתוכה את כל גילויי הרוח הפרטיים, המאחדת בה את כל הסגנונות ואת כל ניגוני העמים⁵⁸ (ולכן יכולה גם לגיירם בקלות), שירה שתתכן רק בארץ ישראל⁵⁹, שירה זו היא שירת הלוויים בבית המקדש הוא "בית תפלה יקרא לכל העמים"⁶⁰, שירה שנשכחה

41 גיטין ב', ו': "הכל כשרין להביא את הגט חוץ מחרש שוטה וקטן...". רמב"ם הלכות עדות פ"ט, ה"א: "עשרה מיני פסלות... והחרשים". בבא קמא פ"ה: "חירשו נתן לו דמי כולו".

42 אורות הקודש ב', רצ"ז: "הקדושה העליונה היא קדושת הדומיה".

43 קובץ ה', ק"א.

44 מתוך תפילת "ונתנה תוקף".

45 קובץ ו', ר"ה: "התפילה נובעת מתוך הבינה העליונה, שמפני רוב שפעת אורה עומדת היא למעלה מכל קול נשמע".

46 ברכות י"ג.

47 שמואל א' א', י"ג.

48 עיין בהרחבה "יודע נגן", חלק ראשון, פרק ב', עמ' 26.

49 ליקוטי מוה"ר"ן ס"ד, ה': "כי דע, שכל חכמה וחכמה שבעולם יש לה זמר ונגון מיוחד... שאפילו אמונות עכו"ם בדברי טעותם יש לכל אמונה של עכו"ם נגון מיוחד".

50 במאה ה-19 לספירתם פעל באירופה זרם של קומפוזיטורים הקרוי "הרומנטיקה הלאומית". יצירותיהם היו מבוססות על סגנונות שירי עמם.

51 יבמות מ"ז:

52 אורות ארץ ישראל, ג'.

53 תהלים קל"ז, ב'.

54 שם שם, ד'.

55 אורות הקודש ג', עמ' קל"ט.

56 אורות ישראל ותחיתו כ', עמ' ל"ח.

57 זרעונים, "למלחמת הדעות והאמונות".

58 שמות רבה (וילנא) פרשה כ"ח: "ר' יוחנן אמר, קול אחד נחלק לז' קולות והם נחלקים לע' לשון". ליקוטי מוה"ר"ן ס"ד, ה': "ואותו הזמר המיוחד לאמונה הנ"ל, שהוא אמונה העליונה מכל המיני חכמות ואמונות שבעולם... אותו הזמר הוא גם כן למעלה מכל הנגינות וזמירות שבעולם, השייכים לכל חכמה ואמונה. וכל הזמירות והנגונים של כל החכמות נמשכין מזה הזמר והנגון... כי הוא הזמר השייך לאמונה בהאור אין סוף עצמו, שהוא למעלה מן הכל".

59 אורות ארץ ישראל, ד'.

60 ישעיה נ"ו, ז'.

ועתידה להתגלות בשיא הדרה עת קול התור ישמע בארצנו⁶¹, בביאת גואל צדק, אז יתחדש רוח חדש בעולם, תתחדש שירת ההויה, "ושם נשיר שיר חדש וברננה נעלה"⁶².

---

⁶¹ שיר השירים ב', י"ב.

⁶² מתוך המזמור "צור משלו אכלנו".